

УДК 316.4.051.62

В. М. Онищук,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса 65058, Україна
тел.: 8-067-551-54-36 (м. т.); 68-60-92 (сл. т.)

НАЦІОНАЛІЗМ ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

В статті розглядається проблема становлення громадянської нації в Україні та роль націоналізму в цьому процесі.

Показано націоналізм як соціально-політичний феномен сучасності, розставлені акценти на різних аспектах націоналізму як світогляді, доктрині, ідеології та політиці, зосереджена увага на його соціальних типологіях.

Ключові слова: націоналізм, поміркований націоналізм, радикальний націоналізм, політичні форми націоналізму в Україні.

Масштаби соціальних перетворень, що відбуваються в Україні, змінюють структури відносин, формують нові суб'єкти власності і політичної діяльності, трансформують базові цінності улаштування життя і мотивації поведінки, змінюють уклад життя і мислення, старі традиції.

Соціальна сфера сучасної України є максимально динамічною системою, і саме цей динамізм розвитку держави підтримується націоналістичними проявами населення.

Націоналістичні прояви завжди були присутні в українському соціумі. Проблема націоналізму як соціального феномену є саме тією проблемою, яка безпосередньо відноситься до предметного поля соціології. Саме з позиції соціологічного підходу вона поки що не одержала достатньо глибокої теоретично-методологічної та методичної розробки. Інтереси етнонаціональних спільнот і їхня діяльність визначаються та забезпечуються націоналізмом, який тлумачиться у широкому й вузькому розумінні.

У широкому розумінні націоналізм — це світогляд і доктрина, притаманні будь-якій нації. Найкраще їх сформулював Е. Сміт:

- 1) людство природно поділяється на нації;
- 2) кожна нація має самобутній характер;
- 3) джерелом політичної влади є нація;
- 4) задля свободи та самоздійснення люди повинні ототожнювати себе з нацією;
- 5) нації можуть реалізувати себе тільки у власних державах;
- 6) відданість нації, державі перевищує інші відданості;
- 7) найважливішою умовою всесвітньої свободи та гармонії є зміцнення національної держави;
- 8) усі люди мають національність так само, як вони мають ніс і двоє очей;
- 9) люди бажають жити з представниками своєї нації і їм не подобається, якщо ними править хтось інший.

У вузькому розумінні націоналізм — це певний світогляд, ідеологія та політика, притаманні конкретній нації і спрямовані на забезпечення кращих умов для її розвитку й самореалізації. Націоналізмів у вузькому розумінні стільки, скільки у світі націй, тобто понад 800. Кожен із них має як загальні, так і специфічні риси. Різноманітність націоналізмів обумовлена численністю націй та особливостями їхнього розвитку.

Націоналізм є породженням індустріальної революції, модернізації та раннього лібералізму. Деяко пізніше його взяли на озброєння, зробили своєю складовою спочатку консерватизм, а у ХХ столітті — комунізм і фашизм. Принагідно відмітимо, що комунізм перетворив націоналізм у псевдоінтернаціоналізм та великодержавний шовінізм, а фашизм — у расизм та націонал-соціалізм (інтегративний націоналізм).

Націоналістичний відтінок мають практично усі, без винятку, державні гімни великих і не дуже великих країн. Американці гордо співають: “Америка понад усе” (“Америка превыше всего”) і т. д. Ідеологія, структурним елементом якої є націоналізм, призначена для теоретичного обґрунтування практичної боротьби народів за самобутнє існування, національне самоствердження. Повернемося до вже названого Е. Д. Сміта, який стверджував, що “Націоналізм означає пробудження нації та її членів до свого справжнього “колективного “Я”, так що вони коритимуться тільки “внутрішньому голосові очищеної спільноти” [1, с. 84, 85]. Він є способом життєдіяльності народу на основі єдності трьох складових: 1) колективної саморефлексії (національної самосвідомості); 2) колективної волі (національних прагнень); 3) колективної дії (практики національного самоствердження).

У такій якості націоналізм постає поліморфним і поліфункціональним феноменом, може виявлятися як соціальне явище, певний соціокультурний та політичний рух, прояви свідомості та масової психології. Його можна вимірювати в різних площинах. Але в центрі своїх дій він ставить інтереси нації.

Європейські нації пройшли шлях утвердження своєї ідентичності у XVIII–XIX ст.; українці торують цей шлях наприкінці ХХ — початку ХХІ ст., у період інтеграційного форсажу, у безмежному просторі глобальних викликів та імперативів. Щоб самоутвердитися, вижити, компасом на цьому шляху має бути тільки національне самоусвідомлення. Самостійна, вільна особа, як визначив Дж. Спенсер, її громадянськість, державницький дух, всебічний моральний розвиток та інше можливі лише у національно-культурному середовищі, за межами насильства, зневаги, асиміляції.

Утвердження національної свідомості є захисною реакцією соціуму на руйнівні процеси в суспільно-політичному житті.

Націоналістична ідеологія є ідейним центром, який узагальнює усі прояви національної активності, прагне максимально активізувати їх і спрямувати в одне річище загальнонаціональних інтересів. У сферу націоналістичної ідеології потрапляють усі зрізи суспільного життя, що складають єдиний, цілісний національний організм. За ідеальних обставин націоналізм рекомендує самодостатність ресурсів і чистоту способу життя відповідно до свого прагнення до незалежності й автентичності. Націоналізм діє ще

й на соціальному рівні, вимагаючи мобілізації народу, рівності усіх людей перед законом як громадян та їхньої участі у громадському житті задля національного добра [1, с. 109]. Розглядаючи націю як родину з великої літери, він прагне прородити дух національної солідарності й братерства серед членів нації, отже — проповідує соціальну єдність кожної нації. Але на найширшому рівні його слід розглядати як форму історичної культури і громадянського виховання [1, с. 109].

Націоналізм серед українства мав захисні механізми, які дозволили Україні на протязі трьох століть зберегти себе і не дали розчинитися в загальноросійському морі.

Значною мірою він втілює в собі динамічний принцип, що стає основою надій, почуттів і дій. Він є засобом об'єднання та активізації людей для досягнення спільної мети. Початковий етап його, як правило, пов'язаний з поширенням ідеології серед тих верств населення, які шукають нових засобів соціальної адаптації, а далі він стає сентиментом і явищем завдяки зусиллям держави, еліти, або певних суспільних груп, зацікавлених у цьому. Еволюція націоналізму багато в чому залежить від наявності еліти та верстви інтелектуалів, а також від взаємодії випадковості й закономірності, надзвичайно складного комплексу суспільних чинників.

Соціальна, точніше — соціально-психологічна, база націоналізму формується внаслідок суспільно-політичних, моральних, економічних зрушень при переході до якісно нового ступеню розвитку суспільства.

Соціологічний аналіз проблеми націоналізму потребує застосування такого показника, як поведінкові стратегії в ситуаціях міжетнічної, міжнаціональної взаємодії. Г. Кон вважає [2], що для людини з націоналістичним світосприйняттям можуть бути характерні такі варіанти:

– стратегія, що спрямована на запобігання контактів з представниками інших національностей, на створення мононаціонального середовища, тобто ізоляціонізм;

– стратегія дискримінації — настанова на забезпечення домінування своєї етнічної групи в головних сферах життєдіяльності суспільства, на обмеження ролі, прав та можливостей або всіх інших, або окремих етнічних груп. Згідно з опитуваннями “Левада-Центру” близько 65% росіян підтримують гасло — “Росія — для росіян” [3];

– стратегія, спрямована на витиснення груп, що сприймаються як ворожі, з соціальних, професійних тощо ніш, які вони займають, з місць їхнього постійного проживання аж до фізичного знищення, тобто етноциду (народознищення). За 10 місяців 2007 року в Росії вчинено понад 430 націоналістичних нападів, загинуло 53 особи [3].

Важливо ураховувати, що усі ці стратегії можуть існувати як у формі вербальної підтримки тієї чи іншої з них, так і реалізовуватися особистістю в повсякденному житті, або шляхом участі у відповідних масових акціях.

Щодо методології дослідження феномену націоналізму як специфічної системи поглядів та почуттів особистості, які концентруються навколо ідеї нації як найвищої цінності, ми доходимо висновку, що навіть на теорети-

чному рівні не можна визначити універсальну модель націоналіста. Критерії та емпіричні показники, за допомогою яких фіксуються суттєві його риси, можуть не відповідати їхньому співвідношенню, яке уявляється закономірним та логічним при теоретичній конструкції. Можна визначити лише полярні типи: поміркованого націоналіста — з одного боку, та радикального — з іншого. Між ними може знаходитися ряд змішаних типів, які можна виявити та описати, лише спираючись на результати масштабних соціологічних досліджень.

В Україні виділяють чотири різних види націоналізму, що набули політичної форми: український, російський, русинський і кримсько-татарський. Вони якісно відрізняються один від одного своєю формою, історичними традиціями, умовами існування в громадсько-політичному житті, претензіями і своїм конфліктогенним потенціалом.

Прибічники українського націоналізму спрямовують в нове русло політику держави в соціальній, міжнародній, економічній сферах. Національне відродження України спирається на чітко означені принципи етнонаціональної політики, яка розробляє механізми узгодження національно-специфічних інтересів українців, етносів та регіонів у стратегії розвитку всієї України. Український націоналізм є ідеологічною базою цілого ряду політичних і громадських організацій.

Російський націоналізм як ортодоксальна ідеологічна доктрина в тій формі, в якій він існує в Росії, не притаманний жодній більш-менш впливовій українській партії. Він є своєрідною опозицією українському націоналізму у вигляді пострадянського інтернаціоналізму політичних сил лівого спрямування. Проявляється у вимогах надання російській мові офіційного статусу як державної, виступах проти вступу до НАТО, ЄС та інше. Згідно досліджень Центру Разумкова у 2006 році в Україні з Радянським Союзом себе ідентифікували 3% опитаних, з Росією — 2%, з Європою — 1%.

Русинський націоналізм є штучним, псевдонаціоналістичним. Русинська спільнота ніколи не мала власних ознак державності. В українській суспільній думці існує негативне ставлення до намагань політичного та ідеологічного русинства.

Найбільш конфліктогенним в Україні є кримсько-татарський націоналізм. Суть його полягає в площині історичного плану, перерозподілі матеріальних, фінансових, земельних ресурсів для забезпечення переселення та улаштування депортованого народу та ін. Цей тип націоналізму є загрозою виникнення міжнаціонального конфлікту в Криму.

Автор теорії “Конфлікту цивілізацій” С. Хангтінгтон відмітив парадоксальне зростання націоналізму на тлі глобалізації. Сам націоналізм — як ідеологія і практика розбудови держави-нації — внутрішньо суперечливий через те, що тісно пов’язаний із поняттям соціальної рівності. Тобто, розбудова держави-нації неминує спричиняє класове пакування верхів — еліти, проте, водночас, націоналізм мусить заперечувати класовий розподіл усередині нації в ім’я національної єдності. Він є ідеологічно вагомішим й часом небезпечнішим, ніж просте почуття національної приналежності. В його основі лежить ідея нації як верховного авторитету, що заміщує

собою усі інші можливі джерела й гаранті вищих цінностей, включаючи церкву, верховну владу, закон, свободу та права людини.

Націоналістичні настрої в суспільстві виникають, коли зачеплено та зневажено його національну гордість. Це є вибухова суміш з двох сильних почуттів: біль від невилікованих ран, завдатих народу, і відчуття образу нації як співтовариства усіх, приналежних до неї.

Література

1. Е. Д. Сміт. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994.
2. Г. Кон. Західний і східний націоналізм // Націоналізм: антологія. — К., 2000.
3. О. Гогун. Геттоїзація Росії // Дзеркало тижня. № 9. 8 березня 2008 р.

В. М. Онищук,

кафедра соціології, Інститут соціальних наук, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

к. 40, Французський бульвар, 24/26, Одеса, 65018, Україна

НАЦИОНАЛИЗМ КАК ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Аннотация

В статье рассматривается проблема становления гражданской нации в Украине и роль национализма в этом процессе.

Показан национализм как социально-политический феномен современности, расставлены акценты на разных аспектах национализма как мировоззрения, доктрине, идеологии и политике, сосредоточено внимание на его социальных типологиях.

Ключевые слова: национализм, умеренный национализм, радикальный национализм, политические формы национализма в Украине.

V. M. Onischuk,

Department of Sociology, Institute of Social sciences, Odessa national University named after I. I. Mechnikov

r. 40, Frantsuzsky Boulevard, 24/26, Odessa, 65018, Ukraine

NATIONALISM AS SOCIAL AND POLITICAL PHENOMENON

Summary

In the article the problem of becoming of the civil nation in Ukraine and a role of nationalism in this process is examined. The nationalism as a sociopolitical phenomenon of the present is analyzed; accents on different aspects of nationalism as outlook, doctrine, ideology and politics are placed and the attention on social typologies of nationalism is concentrated.

Key words: nationalism, moderate nationalism, radical nationalism, political forms of nationalism, is in Ukraine.